

П. П. ЄФІМЕНКО

ПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР І СУЧАСНИЙ СТАН ЇХ ВИВЧЕННЯ

Поява великої узагальнюючої праці з одного із значних розділів стародавньої історії СРСР, навіть якщо ця праця обмежує своє завдання територією лише однієї з радянських республік, є чималою подією в нашій науці. Тим більше, якщо йдеться про таку велику і важливу в історичному плані територію, якою є територія Радянської України.

Праця П. Й. Борисковського «Палеоліт України»¹ має на меті підсумувати досягнення радянської археології в галузі вивчення палеолітичного періоду на території УРСР.

П. Й. Борисковський добре відомий як видатний спеціаліст, автор ряду значних досліджень у галузі палеоліту СРСР. З ім'ям П. Й. Борисковського в радянській археологічній науці зв'язаний ряд не тільки важливих наукових заходів у плані польових досліджень, а й значних теоретичних праць. Серед праць П. Й. Борисковського є такі, як публікація матеріалів Кирилівської стоянки в Києві, дослідження стоянки Пушкарі I на Десні, дослідження в Амвросіївці, в Донбасі, в Луці-Врублівецькій на Дністрі та ін. — і цього досить, щоб оцінити його вклад у вивчення палеоліту України. За всією своєю попередньою діяльністю П. Й. Борисковський може вважатися вченим, найбільш підготовленим до успішного розв'язання того великого, відповідального і складного завдання, яке ставить монографічне зведення матеріалів з палеоліту України.

Значимість палеолітичного часу з загальноісторичної точки зору не потребує особливих пояснень. Палеоліт, палеолітичний час — епоха становлення людського суспільства, епоха перших суспільних утворень, які після багатьох тисячоліть поступилися місцем суспільним колективам, основаним на принципах родового устрою, епоха зародження культури, епоха формування сучасного фізичного типу людини.

Добре відомо, наскільки ще недостатнім є наше знання цих епох для значної частини території земної кулі, особливо для колоніальних і залежних країн Африки і Південної Азії, монополію на археологічне вивчення яких до цього часу тримають у своїх руках органи, подопічні англо-американській розвідці. Так, в опублікованих за останній час працях Мовіуса, де-Терра, Лікі та багатьох інших замість об'єктивних висновків наукового дослідження ми знаходимо цілком штучні, заумні схеми у вигляді нагородження абсолютних фантастичних «культур». Проте вже сам факт знаходження однотипних, дуже примітивних виробів в умовах, що виразно підтверджують їх стародавність, свідчить про єдиний історичний процес, про спільність історичного шляху, пройденого всім людством на всіх материках, у різних природних умовах.

¹ В цій статті викладається зміст виступу на засіданні Вченої ради ЦМК від 7.II 1952 р. по докторській дисертації П. Й. Борисковського «Палеоліт України», П. Й. Борисковський, «Палеолит Украины», МИА, № 40, М.—Л., 1953.

Лише в пізньому палеоліті, в епоху формування родових общин, вплив природних умов починав накладати відбиток своєрідності на устрій і характер культури первісних суспільств у суворих умовах прильодовикових просторів Європи і Північної Азії, з одного боку, та в умовах значно сприятливішого, м'якого клімату субтропіків і тропічної зони — з другого.

В умовах палеоліту для історичної специфіки Європи найбільш характерним моментом, що відіграв найважливішу роль в історії заселення її людиною, був так званий льодовиковий період. На материку Європи протягом давнього четвертинного часу як клімат, так і рослинність і тваринний світ — те, що створювало реальну обстановку, в якій існували первісні суспільні групи, — не раз зазнавали істотних змін.

Робота дослідника в галузі палеоліту потребує особливих навичок та специфічних знань. Сама можливість хронологізації залишків палеолітичного часу нерідко безпосередньо зв'язана з тим чи іншим розв'язанням суто геологічних питань. Цим пояснюється характерний для буржуазного палеолітознавства на Заході ухил в бік переважно природничого висвітлення проблем палеоліту.

Іншою особливістю палеолітознавства можна вважати те специфічне значення, якого набуває тут певна категорія речових залишків — вироби з кременю. Вивчення кремінних виробів у сучасній західноєвропейській науці, як відомо, набрало форми досить складних і дрібних класифікацій. На такого роду схемах, в основі яких лежать нерідко цілком формально взяті ознаки, звичайно будується до цього часу розуміння різних епох і «культур» палеолітичного часу. Вже в силу цієї обставини до подібних типологічних побудов, як і до їх реального змісту, безперечно, слід ставитися досить критично, що не заважає тому, щоб в обробленому кремені, справді, бачити дуже важливий елемент виробничого інвентаря палеолітичних общин. До того ж, вироби з кременю певною мірою можна зіставити — вже в силу масовості знахідок і за значенням їх для встановлення віку палеолітичних пам'яток — з керамікою та її роллю в археології дальших періодів. Наведені моменти, що становлять специфіку археології палеоліту, слід враховувати і при оцінці розглядуваної праці.

Пілеолітичні пам'ятки України становлять значний інтерес для розв'язання насамперед ряду вузлових проблем палеоліту Європи. Ця частина східноєвропейської рівнини дуже рано була заселена первісними суспільними групами, які стояли ще на найнижчому ступені розвитку. Відомо, що за радянський час на території України виявлено сотні палеолітичних місцезнаходжень, які в своїй сукупності охоплюють майже весь палеолітичний період починаючи від епохи становлення людини і до кінця пізнього палеоліту, тобто до кінця льодовикового періоду.

В цілому палеоліт України — це найцінніший фонд фактичних даних, розроблення якого становить насущне завдання радянської археологічної науки. Разом з тим треба визнати, що розроблення матеріалів по палеолітичних пам'ятках України з ряду причин стоїть ще далеко не на належному рівні. З цим, зокрема, зв'язана і зовсім недостатня публікація дуже великого фактичного матеріалу.

Таку прогалину насамперед і прагне заповнити П. Й. Борисковський у своїй праці. Грунтовне дослідження П. Й. Борисковського, що охоплює в певній хронологічній послідовності весь палеолітичний час у пам'ятках, виявлених в межах України, як монографічне зведення, є першою такою спробою в радянській археологічній літературі.

Про фундаментальність праці свідчить уже її обсяг (близько 40 друк. арк. — мова йде про рукопис. — *Fed.*), причому основний текст супроводиться вичерпним показчиком палеолітичних місцезнаходжень УРСР (236 пунктів) та ґрунтовним оглядом літературних джерел.

Основна частина праці, $\frac{3}{4}$ всього її обсягу, присвячена пам'яткам пізнього палеоліту. Давньому палеоліту УРСР в цій праці відведено помітне місце (понад 100 сторінок). Це може свідчити про великі успіхи радянської археологічної науки, якщо зважити на те, що пам'ятки давнього палеоліту на Україні взагалі стали відомі лише в останній час.

Два перші розділи розглядуваної праці, що мають вступний характер, починаються цікаво написаним нарисом, присвяченим історії вивчення палеолітичного періоду на Україні, в якому автор правильно висвітлює хід розвитку археологічних досліджень на цій території.

Розкриваючи безпосередній зв'язок успіхів палеолітознавства на Україні із загальним розвитком вітчизняної археологічної науки, П. Й. Борисковський дуже чітко визначає роль перших дослідників палеоліту (Ф. І. Камінського, В. В. Хвойка та ін.). Зокрема, не можна не погодитися з ним в оцінці прогресивності методики, застосованої В. В. Хвойком у розкопках Кнево-Кирилівської палеолітичної стоянки—методики, яка вигідно відрізняє його від західноєвропейських учених початку 900-х років, що тоді, як значною мірою і тепер, користувались ненауковими прийомами.

П. Й. Борисковський добре висвітлює двоїстість впливу на російську археологічну науку такого видатного дослідника того часу, як Ф. К. Волков. Роль Волкова у вивченні палеоліту мала і негативний характер в силу того, що він ішов цілком і повністю на повіді у західноєвропейської формалістичної науки, ставлячись з висока до таких видатних діячів вітчизняної археології, як О. А. Слицин, В. В. Хвойка та ін.

У другому розділі, де розглядаються природні умови в епоху палеоліту, автор, не будучи дослідником природи, зрозуміло, і не ставив собі завдання запропонувати будь-яке нове, оригінальне висвітлення вже загалом досить добре відомих фактів четвертинної історії України. Автор тут і не прагне розглядати спірні і складні проблеми суто геологічного значення, обмежуючись тим, що необхідно для розуміння стародавньої історії людських суспільств на території УРСР.

Не можна, проте, не звернути уваги на одне положення, яке автор приймає без будь-якого застереження. Це питання про причини зникнення такого характерного представника давньої четвертинної фауни, як мамонт. У виміранні мамонта автор бачить вплив лише природних умов, зокрема зміни режиму живлення. Проте вже сам факт значного зменшення кількості знахідок решток мамонта і сибірського носорога на кінець палеолітичного часу спочатку в більш населених районах Південно-Західної Європи, потім поступове відтиснення цих тварин у напрямі на схід і північ, у порівняно мало заселену тайгово-тундрову зону Північної Азії, не може не привернути уваги дослідника. Природно шукати пояснення такого факту серед інших закономірностей, зв'язаних з життям і діяльністю самого людського суспільства.

У тому ж зв'язку слід зробити ще одне зауваження. Одночасність найдавніших оброблених кременів, що походять з Луки-Врублівецької на Дністрі, та дуже ранньої, теплолюбної фауни тираспольського гравію можна, звичайно, припускати. Для цього є, безперечно, певні підстави. Проте це питання не можна вважати вже остаточно розв'язаним, як робить автор, оскільки ніякі залишки фауни не супроводять знахідок кременів у Луці-Врублівецькій; їх місце у геологічному розрізі долини Дністра лишається все ж поки що з'ясованим недостатньо. Про це говорить і сам автор.

Давньопалеолітичним пам'яткам, виявленим на території УРСР, присвячено окремий, третій розділ розглядуваної праці. Слід зазначити, що автор під давнім палеолітом, разом з іншими археологами СРСР, розуміє сукупність пам'яток давньо- і середньопалеолітичного віку по-

чинаючи від ранньої шелльської до кінця мустьєрської епохи. На цьому питанні нам доведеться спинитися дещо нижче.

Тут слід вказати, що як у даній, так і в деяких інших, більш ранніх своїх працях автор цілком справедливо, всупереч поглядам, що існують досі, підкреслює значення проблеми антропогенезу для території СРСР і визнає можливим вважати південні області як європейської, так і азійської частини СРСР однією з територій, де відбувався процес формування найдавніших людських груп. Він правильно вказує на велику давність залишків палеолітичної культури, виявлених за останні 10—15 років на території СРСР, головним чином на Кавказі і в Північному Причорномор'ї. З них для України особливий інтерес являє відкриття, зроблене П. Й. Борисковським на Дністрі, біля с. Луки-Врублівецької, на південь від Кам'яця-Подільського.

Знайдені тут вироби з кременю П. Й. Борисковський схильний зіставити за часом, виходячи з надзвичайно примітивних особливостей техніки їх обробки, з відомою гейдельберзькою знахідкою у відкладах Мауера (Німеччина), тобто він вважає можливим відносити їх до епохи заселення території України представниками типу мавполюдини (пітекантропа). Враховуючи значення знахідок в Луці-Врублівецькій, автор присвячує їм ґрунтовний опис. Досить докладно П. Й. Борисковський спиняється на прийомах, застосованих ним, як і іншими дослідниками, під час збирання подібного підйомного матеріалу. Проте автор значно перебільшує особливе значення методики подібного збирання. Навряд чи з достатньою підставою він вважає можливим порівняти прийоми збирання підйомного матеріалу, який походить із зруйнованих давньопалеолітичних місцезнаходжень, з розробленою радянськими вченими суто науковою методикою розкриття культурних нашарувань на стійбищах палеолітичного часу.

Не спиняючись на інших ранньопалеолітичних пам'ятках, виявлених на території УРСР, в інтерпретації яких у нас немає підстав розходитися з автором, зазначимо лише, що переважна більшість місцезнаходжень, описаних в даному розділі, належить вже до кінця того історичного періоду, який автор іменує давнім палеолітом.

Навряд чи було б потрібним розгортати дискусію з питання про правомірність тієї або іншої термінології для позначення мустьєрської епохи, тим більше що як тричленний, так і двочленний поділ палеолітичного періоду дістають більш-менш однакове визнання в радянській археології. Тут важливіше інше. Якщо шелльський час вважати початковим, а мустьєрський — завершальним етапом того періоду, який ми називаємо в історичному плані первісним стадом, то ясно все ж, що мустьєрська епоха підготовляє собою перехід первісного стада в новий стан, який іменується родовим ладом.

Не враховуючи цієї найважливішої обставини, ми не могли б зрозуміти ні появи нового типу людини (*Homo sapiens bossilis*), ні зародження цілком нових форм культури, що характеризують епоху пізнього палеоліту.

Недооцінка історичного значення мустьєрського часу приводить до того, що у викладі П. Й. Борисковського дуже важлива історична специфіка мустьєрської епохи розкривається далеко не достатньо. Відповідний розділ тексту виявився присвяченим майже цілком лише описові окремих місцезнаходжень і зібраного там матеріалу. Проте не можна не визнати, що досить повна характеристика мустьєрських пам'яток України, яку дає автор, сама по собі становить цінність як поки що єдине в літературі ґрунтовне зведення подібних даних.

Не можна погодитися з автором і С. М. Бібіковим в їх оцінці палеолітичних залишків в Іллінці, під Одесою. Просте зіставлення оброблених кременів, що походять з костеносних відкладів печери в Іллінці,

з кремінним інвентарем, зібраним в Круглику і на недавно відкритій Ненаситецькій стоянці на Дніпрі, в давності яких, очевидно, ніхто не може сумніватися, свідчить, з одного боку, про достовірність палеоліту Іллінки, з другого — про його дуже ранній вік. Прагнення автора знецінити знахідки в Іллінці всупереч погляду С. М. Замятніна, І. Г. Підплічка, А. В. Добровольського та інших навряд чи заслуговує на схвалення.

Пропонований П. Й. Борисковським в кінці огляду пам'яток давнього палеоліту України поділ місцезнаходжень цього часу на чотири послідовні хронологічні групи загалом можна прийняти, хоч більш точне положення в стратиграфічній колонці принаймні двох більш ранніх із зазначуваних ним груп пам'яток (типу Луки-Врублівецької і Круглика) поки що лишається недосить з'ясованим.

Підводячи підсумки розглядові давнього палеоліту України, автор приділяє велику увагу питанню про комплекси, які не мають рубил, тобто так званому клетонському та подібним типам кремінного інвентаря. Досить багато місця П. Й. Борисковський відводить розглядові слабо аргументованих, іноді просто фантастичних побудов таких авторів, як Брейль, Рид Мойр, Патерсон, Лікі та інших, але він обходить мовчанням найважливішу з погляду цієї проблеми дуже давню пам'ятку, єдину досліджену науково, шляхом систематичних розкопок, яка дала бездоганний речовий комплекс, — Чжоу-Коу-Дянь під Пекіном, знамените печерне сховище синантропів.

Основний зміст розглядуваної праці становлять пам'ятки пізнього палеоліту на території України. Виклад цього матеріалу починається з розділу IV під загальним заголовком «Поява пізньопалеолітичної людини і питання про досолотрейський ступінь», присвяченого в основному питанню про те, що являє собою в історичному плані перехід із стану первісного стада до матріархального родового суспільства, тобто питанню про передумови складання суспільства пізнього палеоліту. Тут автор широко використовує висловлювання К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Й. В. Сталіна. Проте остаточний висновок автора може викликати серйозні сумніви. Основна його теза — це неможливість і недоцільність відшукувати проміжні ланки, що зв'язують епоху муст'є з часом пізнього палеоліту. На думку автора, тут є розрив, стрибок, два принципіально різні стани, які взаємно виключають один одного.

Абстрактний характер такої побудови очевидний. Подібна схема є результатом бажання автора вбачати в давньому палеоліті абсолютно застиглий, аморфний стан первісного суспільства, а не тривалий процес розвитку, в якому з тисячоліття в тисячоліття складались всі необхідні передумови для переходу до родового ладу. Проте і сам автор згадує про деякі подібні передумови, що зароджуються в надрах муст'єрського суспільства, зокрема, наприклад, про освоєння неандертальцями способів штучного здобування вогню наприкінці епохи первісного стада.

Слід було б сказати більше: стрибок, про який говорить автор, тобто перехід до родового суспільства, був би взагалі незрозумілим, якби в людей муст'єрської епохи не склалися вже цілком виразні риси первісно-общинного господарства, якби в цю епоху не спостерігалось вже значне ускладнення та удосконалення примітивної техніки, насамперед у виробництві знарядь праці, нарешті, якби сам тип неандертальця у порівнянні з його предком, мавполюдиною, або пітекантропом, не являв собою великого кроку вперед у фізичній природі людини. Проте з подібних фактів автор не робить висновків, які напрошуються самі собою.

Необхідно віддати належне цілком справедливій і своєчасній критиці, якій піддає П. Й. Борисковський погляди деяких радянських антропологів на відсутність нібито прямого і спадкоємного зв'язку, принаймні на території Європи, між неандертальцями та людьми сучасного фізич-

ного типу, які прийшли на зміну неандертальцям. Проте не можна не вважати, що уявлення самого автора щодо епохи мустьє і пізнього палеоліту грішать формалізмом.

Найбільш наочно це проявляється в питанні про так звану оріньякську епоху. До цієї теми автор повертається не раз. Терміном «оріньяк», «оріньякська епоха» в своїй праці П. Й. Борисковський користується постійно. Він вважає можливим твердити, що пізньопалеолітичний час в умовах Європи повсюдно і цілком закономірно починається окремим «оріньякським» ступенем. Зокрема, оріньякські пам'ятки він бачить і на європейській території СРСР.

Відомо, що в схемі, запропонованій ще на початку ХХ ст. Брейлем, під оріньяком розуміється та початкова пора пізнього палеоліту, коли на зміну давньому неандертальському населенню Європи прийшли нові племена, що принесли з собою нові, «оріньякські» форми культури, нову техніку обробки каменю, нові види виробів з кременю, такі, як вістря типу шательперон та ін.

На якомусь етапі, за тими ж уявленнями, ці оріньякські племена в Європі поступаються місцем салютрейським племенам, з властивими їм прийомами обробки каменю. Таку схему приймає і П. Й. Борисковський з тією лише різницею, що в його уявленні оріньякське населення Європи є прямим наступником неандертальців, а суспільні групи салютрейців, у свою чергу, прямо виростають з оріньякських.

Законно спитати, що в дійсності дає підставу автору протиставляти оріньякську епоху, як окремий ступінь розвитку первісного суспільства, нібито наступній за нею салютрейській епосі? У чому саме автор бачить історичну специфіку оріньякської епохи?

На таке запитання прямої відповіді розглядувана праця не дає. Як, по суті, єдину достовірну ознаку пам'яток, що їх П. Й. Борисковський відносить до оріньякської епохи, він розглядає відсутність в них салютрейської віджимної ретуші та типових для салютрейських пам'яток кремінних наконечників. З появою подібних особливостей в кремінному інвентарі палеолітичних поселень починається, за його уявленням, наступний за оріньякським — салютрейський час.

Тут виникають сумніви двоякого роду. Можна вважати доведеним, що в цілому ряді пізньопалеолітичних місцезнаходжень Франції ознаки салютрейської техніки оброблення кременю дійсно з'являються лише в пізніших культурних нашаруваннях. Їм тут передують культурні горизонти, де ознаки салютрейської техніки взагалі відсутні або слабо виражені. Постає, проте, питання, чи можна бути впевненим, що подібне явище має загальний і закономірний характер, хоча б тільки для території Європи, оскільки про оріньяк, наприклад, для Сибіру, Середземномор'я або Північної Африки говорити, звичайно, зовсім не доводиться. Такої впевненості у нас немає. Можна вважати доведеним, що прийоми обробки кременю, характерні для пам'яток салютрейського типу, в інших пам'ятках Європи з'являються досить рано.

Проте не це є головним; істотнішим є інша сторона питання. Законно спитати, чи становить названа ознака — наявність або відсутність салютрейської віджимної ретуші — такого роду явище, яке без вагань може бути покладене в основу хронологічного розчленування пізньопалеолітичних пам'яток Європи? Чи не є така особливість у багатьох випадках ознакою скоріше етнографічного порядку? Іншими словами — чи не могли у безлічі різних дрібних і роз'єднаних первісних общин, які населяли великі простори Європи, одночасно побутовати ті або інші технічні прийоми обробки каменю, в той час як загальний рівень виробничої озброєності в усіх них міг лишатися приблизно один і той же. Таке припущення, на наш погляд, є цілком законним. Воно набуває для нас особливого значення через те, що тепер може бути підси-

лене безпосередніми спостереженнями, зробленими насамперед внаслідок відкриттів останніх років на місцях відомих палеолітичних стійбищ в районі Костенок на Дону.

В результаті подібних спостережень нам доводиться тепер розцінювати вік та історичну належність багатьох пам'яток Середньої і Східної Європи, які відносяться до ранньої пори пізнього палеоліту, з цілком інших позицій, підходити до них з іншими мірками, ніж це робилося до останнього часу. Просто відмахнутися від усього того нового, що дають нам дослідження останніх років, як би не суперечили ці нові факти звичним поглядам, що досить міцно, здавалося б, склалися у нас, — ми, природно, були б зовсім не вправі. А звідси випливає з очевидністю потреба більш поглибленого аналізу всієї проблеми пізнього палеоліту в цілому. Визнання ж на суто формальних підставах так званих оріньякської і солютрейської епох історичною реальністю може лише відвести в бік від цього винятково важливого і невідкладного завдання.

Зазначене меншою мірою стосується проблеми мадлена, оскільки пізній етап розвитку палеолітичної культури всюди відзначається рядом характерних рис, які не лишають сумнівів у серйозних зрушеннях, що їх переживали первісні общини наприкінці палеолітичного часу — не тільки на всій території Європи, але, очевидно, і далеко за її межами.

Не можна було не спинитися на цих загальних питаннях, оскільки без їх задовільного розв'язання багато що в розумінні ряду пам'яток пізнього палеоліту лишалося б по меншій мірі спірним. Те чи інше розв'язання цих питань має пряме і безпосереднє відношення і до проблеми наступності двох історичних станів первісного суспільства — епохи мустьє і пізнього палеоліту.

Вказане не знижує, природно, значення типологічного аналізу кремінного інвентаря. Воно лише потребує особливої обережності щодо дуже поширених графаретних уявлень про оріньякську і солютрейську епохи або культурні ступені. Тому вся система доказів щодо наявності «оріньякських горизонтів» у печерах Зіргенштейн і Офнет в Німеччині, Віллендорф в Австрії, Стинка Ріпичень в Румунії, в Тельманській стоянці на Дону, яка використана автором у IV розділі, на наш погляд, може лише свідчити, що у первісних общин, які залишили ці місцезнаходження, специфічні прийоми віджимної ретуші, мабуть, з'являються справді порівняно пізно.

Немає, проте, підстав, як це робить автор, узагальнювати подібні факти як непорушний закон розвитку первісної техніки обробки кременю в умовах пізнього палеоліту Європи, тим більше що жодних доказів дійсного існування такого закону автор не наводить. А звідси датування якоїсь початкової — «оріньякської» — епохи таких палеолітичних місцезнаходжень України, як Бабин I і Калачківці на Дністрі, на наш погляд, є досить довільним, тим більше, що в тому ж Бабині I вже відомий ряд знахідок характерних кремінних наконечників звичайного солютрейського типу.

Деякий потяг до схем приводить автора до прийняття для пізньопалеолітичних пам'яток Дністра п'яти або навіть шести хронологічних груп чи ступенів розвитку палеолітичної культури, хоч, як зазначає він сам, відповідні пам'ятки Придністров'я досі не підлягали систематичному вивченню, а речовий матеріал у переважній кількості випадків походить тут із збирання з поверхні.

Нам довелося досить докладно спинитися на тому, що ми схильні вважати найменш аргументованим, найвразливішим місцем праці П. Й. Борисковського, дуже цінної за охопленням нею фактичним матеріалом.

Можна передбачити заперечення, які висуне автор на противагу викладеному вище. Автор може зазначити з певною підставою, що існування як оріньякської, так і солютрейської епох як послідовних етапів

пізнього палеоліту, принаймні для Західної Європи, досі ніким серйозно не було взяте під сумнів; що раніш висловлене припущення про окремий, солютрейський шлях розвитку палеолітичної культури в умовах Середньої і Східної Європи далеко не знаходить підтвердження в усій сукупності відомих нам фактів; що ніким не було запропоновано іншу періодизацію пам'яток пізнього палеоліту Європи; що існуюча періодизація Мортільє—Брейля поки що може бути з огляду на це збережена як зручна культурно-хронологічна схема.

Заперечення проти подібної постановки питання зводиться по суті до того основного факту, що оріньякська і солютрейська епохи, взяті кожна сама по собі, в їх звичайному розумінні позбавлені будь-якого конкретного історичного змісту. Ці епохи, якщо до них придивитися ближче, являють собою, по суті, щось досить близьке до маррівських стадій. Подібну думку недавно висловив А. Н. Рогачов, з яким загалом не можна не погодитися, хоча деякі і його формулювання, і далші висновки, на наш погляд, далеко не завжди цілком вдалі і переконливі.

Розділом V праці П. Й. Борисковського починається детальний розгляд пам'яток пізнього палеоліту на території УРСР. Цей розгляд побудовано за територіальним принципом. Тут ґрунтовно аналізуються відповідні пам'ятки Середньої Наддністрянщини (Хмельницької, Вінницької і Чернівецької областей). При цьому тут описано лише найважливіші пам'ятки з числа відомих (близько 60) пам'яток того часу. Дані про менш значні знахідки наводяться в доданому до праці покажчику палеолітичних місцезнаходжень України.

Таке багатство території Середньої Наддністрянщини на палеолітичні залишки автор, очевидно, цілком правильно пояснює характером ландшафту перших передгір'їв Карпат, особливо зручного для облавних полювань, великою кількістю джерел кременю, тобто наявністю тих природних умов, які визначили значну концентрацію подібних знахідок на середній течії Десни і на воронезькій ділянці Дону.

У розділі VI характеризуються пізньопалеолітичні місцезнаходження західних областей УРСР (Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької та ін.), насамперед території верхньої течії Дністра і його приток, де подібні пам'ятки відомі в особливо великій кількості. Значення даного розділу для висвітлення питань палеоліту України не менш важливе, ніж попереднього, оскільки тут, по суті, вперше введено в науку велику кількість фактичних даних, які раніше зовсім або майже зовсім не враховувались радянськими палеолітознавцями.

В розділі VII розглядається невелика, але своєрідна група пізньопалеолітичних пам'яток Українського Полісся (Житомирська область).

VIII—XI розділи не тільки за обсягом, а й за своїм змістом становлять, безперечно, основну, найважливішу частину рецензованої праці. По суті, ці розділи являють собою ряд самостійних досліджень монографічного характеру, присвячених таким визначним палеолітичним пам'яткам України, як Кирилівська стоянка в Києві, Пушкарі 1, Мізин, Гінці та деякі інші. Автор розглядає тут всі основні питання, зв'язані з проблемою пізнього палеоліту УРСР — питання хронології, форм господарства, первісної техніки, домобудівництва, мистецтва та ін.

Тільки одному поселенню Пушкарі 1 автором відведено близько 100 сторінок тексту (розділ IX). Розподіл матеріалів цього розділу може дати уявлення про те, як розв'язує своє завдання автор. Слідом за короткою історією досліджень палеолітичних пам'яток на середній Десні він викладає те, що стосується ландшафту і стислої геологічної характеристики району, і далі описує відкриття Пушкарівської стоянки та початкові етапи її дослідження. Автор докладно спиняється на прийомах дослідження цієї пам'ятки, під час якого ним було застосовано в широким масштабах сучасну радянську методику розкриття подібних пам'я-

ток — методику, яка набагато перевершує за своєю тонкістю і науковою значимістю прийоми, застосовувані буржуазними археологами.

Проаналізувавши найдетальніше виявлену розкопками картину ста-
родавнього житла палеолітичної общини, однієї з найвизначніших палео-
літичних пам'яток України, автор викладає свій погляд на його рекон-
струкцію. Погоджуючись з ним у всіх істотних пунктах висновків, слід,
проте, зазначити, що не можна визнати переконливим його пояснення
походження величезного скупчення кісток мамонта (за мінімальним під-
рахунком від 65 особин, переважно бивнів і черепів), яке заповнювало
весь внутрішній простір житла. Пояснення цього скупчення як культо-
вого уявляється тим менш імовірним, що такі скупчення відомі тепер
у цілому ряді палеолітичних поселень, де вони становлять постійну і ду-
же характерну особливість обладнання добре утеплених зимових жител.
Очевидно, при відсутності каменю ними звичайно користувались як
опорними конструкціями для укріплення валоподібних земляних стін,
а почасти, мабуть, і покрівлі подібних жител типу напівземлянок. Так
само малопереконаливим здається таке ж пояснення, що його дає автор
величезному скупченню решток бізонів в Амвросіївці, яке він схильний
розглядати також як культове місце.

Окрема частина IX розділу присвячена ґрунтовному описові речо-
вого, насамперед кремінного, інвентаря Пушкарівського поселення, ха-
рактерний елемент якого становлять особливого вигляду кремінні вістря
і наконечники типу з боковою виїмкою, що дають можливість зіставля-
ти в часі Пушкарі I з такими вже добре відомими пам'ятками, як Бор-
шево I та ін.

Аналогічно аналізує автор у розділі VIII матеріали Кирилівської
стоянки у Києві, відводячи тут значне місце питанням палеолітичного
мистецтва.

Велике місце (також близько 100 сторінок) приділяє автор доклад-
ному розгляду матеріалів Мізинської стоянки. Тут найбільший інтерес
становить спроба відновити загальний план пам'ятки. Базуючись на ряді
міркувань, автор приходить до висновку, що в Мізині всі попередні роз-
копки мали справу з одним дуже великим і дуже складним житлом —
місцем проживання багатолюдної первісної общини. Не спиняючись
окремо на типологічній стороні кремінного інвентаря Мізинської стоянки,
автор докладно викладає результати проведеної ним цікавої роботи по
з'ясуванню способів використання кремінних знарядь стоянки за слі-
дами застосування, що спостерігаються на них, головним чином — за
характерною заполірованістю. Природно, він не обходить мовчанням
і багатий набір виробів з кісті, який походить звідси, і прославлені мі-
зинські речі образотворчого мистецтва. У відповідних розділах тексту
можна знайти ряд цікавих міркувань про все це.

Зазначеного досить для того, щоб скласти уявлення про характер
і значення фундаментальної праці П. Й. Борисковського. З добрим знан-
ням предмета, ґрунтовно і повно характеризуються ним і інші пізньопалео-
літичні пам'ятки України, в польовому вивченні яких автор нерідко
сам брав участь. Ряд фактичних даних з палеоліту УРСР, як наприклад,
відомості, що стосуються особисто ним обслідуваних палеолітичних мі-
сцезнаходжень Наддністрянщини і Донбасу, тут подається вперше.

У заключному, XIV розділі, що має назву «Основні етапи розвитку
пізньопалеолітичної культури на Україні і питання про локальні групи»,
автор підсумовує свої спостереження. Хронологічні групи пізньопалео-
літичних пам'яток УРСР, що їх приймає автор, оскільки в основу їх ви-
длення покладені спостереження, зроблені на обширних територіях, пе-
реважно Східної і Середньої Європи, не можуть викликати особливих
заперечень. Визначуваний автором загальний хід розвитку пізньопалео-
літичної культури на Україні так само не викликає будь-яких сумнівів

Проте, звичайно, було б зовсім невірно в тих семи хронологічних ступенях пізнього палеоліту України, про які говорить автор, бачити якісь легко розрізнявані окремі історичні стани палеолітичного населення Північного Причорномор'я, що заступають один одного. Як цілком правильно твердить сам автор, «процеси, що захоплюють кременну техніку, ще нічого не говорять про скільки-небудь значні історичні зрушення». Фактично ж ми вправі у пізньому палеоліті не лише України, а й, мабуть, всієї Європи та Північної Азії в цілому розрізняти поки що тільки два основні історичні етапи, відповідні тому, що цілком умовно можна назвати, з одного боку, оріньяко-солютрейським, з другого — мадленсько-азільським часом, оскільки в них, дійсно, знаходять відображення істотні відмінності та особливості палеолітичної культури.

Не можна не відзначити явну розбіжність у трактуванні питань періодизації пам'яток пізнього палеоліту України в цьому заключному розділі, де вони не викликають серйозних заперечень, і в розділі IV, присвяченому апологетиці якоїсь окремої, самостійної оріньякської епохи. Така неув'язка, очевидно, пояснюється тим, що заключний розділ складався автором уже в недавній час, з урахуванням останніх досягнень радянського палеолітознавства, хоча і тут відчувається ще доволі чуже над автором перебільшення значення запропонованих ним ступенів історичного розвитку пізнього палеоліту України.

«Покажчик палеолітичних місцезнаходжень», доданий до праці, являє собою цінний довідник для всіх, хто цікавиться палеолітом України.

Праця П. Й. Борисковського є капітальним дослідженням і становить значний вклад у радянську археологічну науку. В праці П. Й. Борисковського є, природно, і свої недоліки. Як і всяка інша велика узагальнююча праця подібного характеру, це дослідження відбиває загальний стан радянської археології палеоліту. Слід визнати, що в радянському палеолітознавстві поряд з усіма його безперечними і великими успіхами є ще немало недоробленого, неперебореного, не переглянутого і не переоціненого критично з того, що запозичено ним з вузько-формалістичної буржуазної археологічної науки і що внесено в нього шкідливими, антимарксистськими, ідеалістичними побудовами М. Я. Марра.

Щоб піднести вивчення стародавніх епох історії первісного суспільства на ще більшу височінь, радянські вчені повинні повною мірою використати велике вчення Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна. Зусилля радянських дослідників палеоліту мають бути спрямовані насамперед на створення великих узагальнюючих праць, побудованих на широкій фактичній основі. Такою, безперечно, є капітальна праця П. Й. Борисковського.
